

Wstęp

Państwo na Bliskim Wschodzie jako przedmiot badań

Państwo jest najczęściej definiowane jako organizacja polityczna społeczeństwa mieszkającego na danym terytorium o określonych granicach. Organizacja ta jest suwerenna i cechuje ją hierarchiczna władza publiczna oraz aparat przymusu. Powstawanie państw wiąże się z biurokratyzacją zarządzania, akumulacją środków i centralizacją instytucji. Procesy narodzin państwa są wielowarstwowe i należy je postrzegać w co najmniej trzech płaszczyznach: bezpieczeństwa, zasobności i reprezentacji. W europejskiej literaturze można mówić przynajmniej o czterech głównych podejściach badawczych do narodzin państwa. Uważa się, że wykształciły się one: 1) w rezultacie wojny i podboju, 2) w następstwie umowy społecznej, 3) wskutek rozpadu istniejących wspólnot oraz 4) w konsekwencji transformacji ustroju plemiennego. W koncepcji Ludwika Gumplowicza konflikty i walki stanowią główną siłę napędową rozwoju państwa. Żadne państwo nie może powstać bez użycia siły. Thomas Hobbes i Jean-Jacques Rousseau uważali, że konflikt i walka prowadzą raczej do upadku niż narodzin państwa, a podstawą jego uformowania się jest umowa społeczna, a więc pokojowe porozumienie o budowaniu czegoś, co ma być wspólnym dobrem. Trzecie podejście zakłada rodzenie się nowego organizmu państwowego wskutek rozpadu wspólnot ludzkich. Fryderyk Engels zwrócił uwagę, że historia społeczeństwa pierwotnego jest znacznie dłuższa niż tego zorganizowanego w państwo. Wskazał on trzy główne determinanty procesu państwowotwórczego: wzrost wydajności pracy, nierówności społeczne i wykształcenie się własności prywatnej. Czynniki te stanowią jednocześnie o upadku społeczeństw pierwotnych. Podobnie uważał Henryk Łowmiański

w swoim ujęciu ustroju plemiennego. Zdaniem tego autora, instytucje państwa wykształciły się w procesie ewolucji ustroju plemiennego. Wiele uwagi tematyce państwa poświęcił Charles Tilly. Autor ten skupił się wprawdzie na zagadnieniach związanym z powstaniem państwa w Europie, ale wyróżnił czynniki, które mają odniesienie do kryzysu i upadku państwa w szerszym kontekście historyczno-kulturowym. Są nimi: wypaczona struktura instytucji państwa, presje zewnętrzne, kryzys gospodarczy, erozja legitymizacji władzy, konflikt o charakterze tożsamościowym i/lub ekonomicznym. Tilly zwrócił uwagę na wojnę jako czynnik powstawania państwa i sformułował znane powiedzenie, że „wojna tworzy państwa, a państwa tworzą wojny”¹.

Formowanie się wspólnot terytorialnych i ich ewolucja w kierunku bardziej złożonych struktur określanych jako państwo należą do najważniejszych zagadnień w badaniach na gruncie historii, etnologii i antropologii. Badaniom tym towarzyszą dyskusje i wątpliwości dotyczące zarówno definicji organizacji nazywanych państwowymi, jak i dróg ich narodzin. Jest to o tyle zrozumiałe, że mówimy o zjawisku, które ma historię liczącą około 5 tysięcy lat i obejmującą różne kontynenty oraz cywilizacje i które w związku z powyższym jest bardzo zróżnicowane z punktu widzenia form oraz typów. Jeśli chodzi o dyskusje dotyczące kwestii definicyjnych, to ich sens sprowadza się do tego, że podczas gdy jedni badacze stoją na stanowisku, iż każda organizacja polityczna może być traktowana jako państwo, to drudzy uważają, że państwo jest tylko jedną z wielu istniejących obok siebie organizacji społeczeństwa. Zauważmy, że jeśli pierwsze stanowisko traktuje pojęcie państwa na tyle szeroko, że czyni je mało przydatnym jako narzędzie analizy materiału etnograficznego i historycznego, to drugie podejście rodzi pytania o kryteria rozróżniania różnych form i typów organizacji politycznych, w tym i państwa, oraz początkuje tym samym kolejną fazę dyskusji².

Jeśli podzielamy opinię, że państwo jest jedynie jedną z wielu form organizacji politycznej, to musimy odpowiedzieć przede wszystkim na pytanie,

¹ Zob.: F. Fukuyama, *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, przeł. J. Serwański, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2005; J.S. Migdal, *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in Third World*, Princeton University Press, Princeton 1988; Ch. Tilly, *Demokracja*, przeł. M. Szczubiałka, PWN, Warszawa 2008; Tenże, *Revolucje europejskie 1492–1992*, przeł. E. Żelazna, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1997; Tenże, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton 1975; Tenże, *War making and state making as organized crime*, [w:] *Bringing the State Back In*, red. P.B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 170.

² Por. M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Leopoldinum, Wrocław 1999, s. 6.

jakie zasadnicze cechy są właściwe organizacjom państwowym i niepaństwowym. Istniejące w literaturze europejskiej podejścia badawcze prezentują dościsłe zgodne rozumienie państwa jako terytorialnie określonej jednostki politycznej z centralistycznym systemem zarządzania, która posiada monopol na prawne stosowanie przemocy, a w jej ramach istnieją różne klasy społeczne oraz grupy etniczno-kulturowe³. Jedną z definicji kondensujących w sobie europejskie rozumienie tego, czym jest państwo mówi, że „państwo zakłada istnienie suwerennej władzy, której zwierzchność opiera się i na przyzwoleniu, i na przymusie. Państwo łączy się z określonym terytorium, w ramach którego posiada monopol na sprawowanie władzy. Legitymizacja zakłada funkcjonowanie mitów i istnienie symboli, które zapewniają ideologiczną racjonalizację i usprawiedliwiają monopol państwa na sprawowanie zwierzchniej władzy”⁴. W konsekwencji społeczeństwa, które nie mają scentralizowanej władzy, aparatu administracyjnego i instytucji sądowych i w których nie ma podziałów społecznych ze względu na pozycję, prestiż czy bogactwo, są społeczeństwami funkcjonującymi w ramach innej niż państwo formy organizacji politycznej⁵.

Założenie badawcze o państwie jako jednej z wielu form politycznej organizacji społeczeństwa rodzi także pytanie o to, jakie inne formy organizacji politycznej istniały poza państwem i jakie były relacje między państwowymi i niepaństwowymi strukturami. Chodzi zarówno o charakterystyki strukturalne tych organizacji, jak i charakter relacji między nimi, a konkretnie pytanie brzmi, czy były to relacje wynikające ze współistnienia względnie autonomicznych struktur, czy też relacje wynikające z nieuchronnego przeradzania się form prostszych w bardziej złożone, a więc ewoluowania form przedpaństwowych w państwowe. Próby wyodrębnienia specyficznych poziomów integracji społecznej mieszczących się między wspólnotą pierwotną a nowoczesnym państwem zaowocowały typologizacją struktur przedpaństwowych,

³ Należy podkreślić, że nie istnieje jednolita terminologia odnosząca się do rodzajów segmentów/odrębności kulturowych w państwach/społeczeństwach sfragmentyzowanych (podzielonych, pluralnych, wielokulturowych, wieloetnicznych, wielonarodowych, wieloreligijnych, wielowyznaniowych). Na temat różnorodności terminów używanych na określenie rozmaitych segmentów/odrębności kulturowych w takich państwach/społeczeństwach pisze np. A. Posern-Zieliński, *Świat grup etnicznych*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 18, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2000, s. 5–7. W tej monografii użyte zostały różne określenia tej kwestii, w zależności od kontekstu historycznego, a mianowicie: grupy etniczno-kulturowe, grupy etniczno-wyznaniowe, mniejszości religijno-etniczne, odrębność etniczno-narodowa, odrębność etniczna i narodowa.

⁴ Zob. *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, red. A. Banuazizi, M. Weiner, Ithaca University Press, Syracuse 1986, s. 7.

⁵ Zob. *African Political Systems*, red. M. Fortes, E. Evans-Pritchard, Oxford University Press, London 1940, s. 5.

wśród których kluczowe miejsce zajęło plemię⁶. Proces integracji składał się w tym układzie z następujących poziomów: rodzina – rodzina wielka – ród – plemię – państwo i nawiązywał do znanej formuły przedstawionej w 1877 r. przez Lewisa H. Morgana, który w odniesieniu do społeczności Irokezów mówił o rodzinie, rodzie (*gens*), fratрії i plemieniu⁷. W 1955 r. Kalervo Oberg wprowadził do literatury pojęcie *chiefdom* dla wydzielenia odrębnego poziomu integracji społecznej, stanowiącego z punktu widzenia charakterystyki strukturalnej ogniwo pośrednie między plemieniem a państwem⁸.

Nowe pojęcie, tłumaczone na język polski jako „wodzostwo”, mimo że znalazło trwałe miejsce w literaturze na oznaczenie poziomu integracji, odpowiadającego kluczowemu momentowi w procesie formowania się państwa⁹, zapoczątkowało ożywione dyskusje na temat charakterystyki strukturalnej tego poziomu integracji. Niektórzy autorzy kwestionowali celowość umieszczania *chiefdomu* jako odrębnego szczebla w tym procesie¹⁰. W kontekście tych dyskusji głębokiej krytyce poddane zostały koncepcje ewolucjonistyczne, głównie z powodu eksponowania nieuchronności i jednokierunkowości procesu integracji¹¹. Przeciwnicy tych koncepcji, prezentujący stanowisko pozytywistyczne, wskazywali, że badania szczegółowe nad konkretnymi przypadkami pokazują, iż przechodzenie od form prostszych do bardziej złożonych nie było procesem ani trwałym, ani ciągłym i że formowaniu się państw na jednych obszarach towarzyszyło rozpadanie się struktur państwowych na innych terenach. Niemniej trzeba przyznać, że badania w ramach podejścia ewolucjonistycznego zrodziły wiele ciekawych koncepcji dotyczących na przykład gospodarki struktur przedpaństwowych czy uwarstwienia społecznego, i skupiły się na takich zasadniczych dla formowania się państwa pytaniach, jak: okoliczności rodzenia się struktury posiadającej cechy państwa, relacje między częściami składowy-

⁶ Na przykład: I. Shapera, *Government and Politics in Tribal Society*, C.A. Watts, London 1956; E.R. Service, *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*, Random House, New York 1964; *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*, red. R. Cohen, E.R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1978; *States in History*, red. J.A. Hall, Basil Blackwell, Oxford 1986.

⁷ Por. M.H. Fried, *The Notion of Tribe*, Cummings Publishing Company, Menlo Park 1975, s. 93.

⁸ K. Oberg, *Types of Social Structure Among the Lowland Tribes of South and Central America*, „American Anthropologist” 1955, t. 57, nr 3, s. 472–488.

⁹ Np. J.H. Steward, *Theory of Cultural Change: the Methodology of Multilinear Evolution*, University of Illinois Press, Urbana 1955.

¹⁰ Np. *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, red. T. Earle, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

¹¹ Por. M. Tymowski, dz. cyt., s. 11.

mi organizacji politycznej społeczeństwa bezpieczeństwa, czynniki sprzyjające utrwaleniu nowo powstałej złożonej struktury itp.

Bliski Wschód jest regionem o jednych z najstarszych tradycji państwowości. Sięgają one czwartego i trzeciego tysiąclecia przed naszą erą, kiedy to neolityczne wspólnoty osiadłe dały początek miastom-państwom związanym z ośrodkami kultu oraz imperialnym społecznościami rolniczo-miejskim. Ira M. Lapidus uważa, że już wówczas uformowała się charakterystyczna dla tego regionu trójczłonowa struktura społeczna obejmująca: 1) wspólnoty ludności rolniczej – osiadłej oraz nomadów – zorganizowane na podstawie więzów krwi, 2) organizacje religijne oraz 3) społeczne organizmy ludności miejskiej¹². Każdy z tych elementów wykształcił własną formę organizacji politycznej. W pierwszym przypadku była to amorficzna instytucja wodza, w drugim – równie słabo zinstytucjonalizowana organizacja obejmująca mistrza i uczniów, w trzecim – bardziej złożona oraz zhierarchizowana organizacja o utrwalonym przywództwie politycznym i zinstytucjonalizowanym aparacie przymusu. W każdym z tych przypadków inna była też więź łącząca członków wspólnoty, inne było społeczne spoiwo tworzące mniej lub bardziej trwałą grupę – w pierwszym przypadku były to więzy krwi i ideologia pokrewieństwa, w drugim – więzy formowane przez świadomość wspólnoty wyznawanej wiary, w trzecim – świadomość przede wszystkim wspólnego interesu wynikającego z faktu pozostawiania i funkcjonowania w jednej zbiorowości.

Literatura przedmiotu podkreśla strukturalną ciągłość Bliskiego Wschodu w czasach przedmuzułmańskich i muzułmańskich. W okresie bezpośrednio poprzedzającym nadejście islamu Bliski Wschód był podzielony na strefy wpływów dwóch rywalizujących ze sobą imperiów – bizantyjskiego i sasanidzkiego. Ludność regionu integrowała – a jednocześnie różnicowała – przynależność do różnych Kościołów chrześcijańskich oraz lokalnych wspólnot pochodzeniowych: wielkich rodzin, linii rodowych, rodów, czy też – również lokalnych – wspólnot klientalnych bądź rezydencjalnych. W okresie tym na szczeblu lokalnym występowała wyraźna odrębność instytucji państwa i organizacji religijnych, mimo że na szczeblu centralnym autorytet władcy opierał się na religijnej charyzmie, a zakres jego władzy obejmował znaczącą kontrolę nad instytucjami religijnymi¹³.

¹² Zob. I.M. Lapidus, *Tribes and State Formation in Islamic History*, [w:] *Tribes and State Formation in the Middle East*, red. Ph.S. Khoury, J. Kostiner, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 44.

¹³ Tamże, s. 25.

Współoddziaływanie czy też współpraca trzech segmentów w procesie formowania się nowych państw jest bardzo wyraźna w pierwszych dekadach islamu, zarówno w odniesieniu do centralnych części, jak i terenów peryferyjnych. Ciekawe są w tym względzie na przykład dzieje islamizacji Omanu, który to proces był wypadkową relacji między lokalnymi strukturami rodowymi (plemionami), miejscowymi wspólnotami religijnymi (w tym przypadku Kościołem nestoriańskim) oraz państwa oddziałującego z zewnątrz, z Mekki. Ten ostatni element wpływał pobudzająco na amorficzne struktury w kierunku ich konsolidacji w bardziej scentralizowany układ. Inną już sprawą jest, że w trakcie tych procesów jeden z uczestników – Kościół nestoriański – został wyeliminowany, lecz z punktu widzenia kompozycji całej struktury sytuacja nie uległa zmianie, gdyż religijne wspólnoty chrześcijańskie zostały zastąpione przez muzułmańskie.

W dalszym okresie rozwoju islamu trójczłonowa forma struktury społecznej i politycznej została zachowana, a nawet utrwalona. Zachowały się plemiona i konfederacje plemienne. Bractwa religijne zaczęły najwyraźniej odgrywać jeszcze większą rolę niż poprzednio. Powstały nowe państwa imperialne. Era islamu przyniosła jednocześnie głęboką zmianę charakteru stosunków między członami struktury. Już w czasach wczesnego imperium muzułmańsko-arabskiego funkcjonowanie plemion, bractw religijnych i instytucji państwa zostało ujęte w ramy nowej religii. Rozwinęła się wówczas uniwersalna kultura religijna. W dobie tureckich migracji i rządów Seldżuków w XI i XII stuleciu ideały nowej kultury zostały przełożone na język wszystkich warstw społeczeństwa. W tym czasie zasadnicza część ludności Bliskiego Wschodu uległa islamizacji i zakończony został proces formowania się islamu jako systemu religijno-prawnego. Zostało także zakończone kształtowanie się tożsamości kulturowej opartej na islamie oraz proces formowania się państwowości i tożsamości politycznej odwołujący się do norm religijnych. W okresie od XVI do XIX wieku społeczeństwa bliskowschodnie uzyskały w ramach imperiów Osmanów, Safawidów oraz innych państw muzułmańskich formę, w której wkroczyły w erę nowożytną¹⁴.

W czasach nowożytnych nowym czynnikiem procesów państwowotwórczych okazały się mocarstwa europejskie, które uzyskały na Bliskim Wschodzie znaczne wpływy polityczne i ostatecznie podporządkowały sobie region.

¹⁴ Zob. szerzej: I.M. Lapidus, dz. cyt., s. 25–26; N.R. Keddi, *Structures précapitalistes dans le Moyen Orient*, [w:] *Structures et cultures précapitalistes*, Actes du colloque tenu à l'Université Paris VIII Vincennes sous le direction de René Gallissot, Editions Anthropos, Paris 1981, s. 271–289.

W jednych krajach i państwach obecność europejska przybrała formę rządów bezpośrednich, a w innych – dominacja europejska miała charakter ekonomiczny, zwłaszcza finansowy. W obydwu przypadkach nastąpiła zewnętrzna ingerencja w miejscowe struktury społeczne, ekonomiczne i polityczne, co czyni zasadnym pytanie o znaczenia tej ingerencji dla formowania się państw.

Po rozpadzie Imperium Osmańskiego w rezultacie I wojny światowej na mapie Bliskiego Wschodu pojawiły się nowe jednostki terytorialne – Republika Turecka i państwa arabskie. W ich ramach tworzone były nowe instytucje państwowe, a procesom tym towarzyszyły nowe zjawiska ideologiczne – formowanie się narodów. W ten sposób narodowe państwa zastąpiły struktury Imperium Osmańskiego, w których poszczególne grupy etniczne, religijne i plemienne tworzyły półautonomiczne wspólnoty znane jako millety. Nasuwa się pytanie: jaki był skutek tej zamiany?

Imperium Osmańskie istniało ponad 600 lat. Jego rozpad zwraca uwagę na drugi proces zachodzący równolegle z rodzeniem się nowych państw – na erozję i upadek istniejących już struktur państwowych. Na przestrzeni ponad 1400 lat od narodzin pierwszej wspólnoty muzułmańskiej Proroka Mahometa na mapie Bliskiego Wschodu narodziło się i rozpadło wiele struktur tego typu. Powstawanie organizacji o utrwalonym przywództwie politycznym i zinstytucjonalizowanym aparacie przymusu, a także ich rozpad rodzi wiele pytań, spośród których można postawić następujące: jaki wpływ na procesy państwowotwórcze miały plemiona i bractwa religijne; jaki był związek między rozwojem plemion i bractw a formowaniem się struktur określanych jako państwowe – czy był to prosty związek ewolucji, swojego rodzaju „przepoczwiania się” organizmów prostych w bardziej złożone, czy też były to związki oddziaływania wynikające ze współlistnienia jednej struktury obok drugiej; jakie były czynniki trwania i przyczyny rozpadu wielu państw bliskowschodnich, w swoim czasie potęg regionalnych i światowych mocarstw; jaki wpływ wywarł na procesy państwowotwórcze kolonializm; czy budowa państw narodowych w XX w. okazała się skuteczna?

Dla wielu historyków i politologów zajmujących się Bliskim Wschodem rozumienie państwa jako koherentnej i monolitycznej struktury sprawującej niepodzielną władzę na ściśle określonym terytorium, jest zbyt sztywne i wąskie, aby oddać wszystkie niuanse bliskowschodniej rzeczywistości. Postulują oni traktowanie państwa jako jednej z wielu formacji społecznych, której struktura i funkcje nie muszą wszakże odpowiadać modelowi współczesnego państwa europejskiego, głównie ze względu na różnice w zakresie kontro-

lowania przez władze centralne przyporządkowanego im terytorium. I tak, Ronald Cohen uważa, że termin państwo nawiązuje do każdego i wszystkich rodzajów władzy, struktury i wartości, które tworzą i podtrzymują organizacyjne ramy społeczeństwa¹⁵. Dla Richarda Tappera istnienie nawet płynnych granic terytorialnych oraz słabych władz centralnych o ograniczonych prerogatywach stanowi wystarczające argumenty, aby mówić o funkcjonowaniu państwa. Jednak decydującym kryterium powinien być fakt istnienia na danym terytorium „heterogenicznej ludności”. Przy braku tego ostatniego elementu możemy mówić bardziej o istnieniu struktury typu wodzostwa niż o państwie – podkreśla Tapper¹⁶.

Zastrzeżenie Tappera jest godne uwagi. Trzeba przy tym wyjaśnić, że sformułowanie „heterogeniczna ludność” nie oznacza bynajmniej zróżnicowania wyłącznie etnicznego czy społecznego. Plemiona są przecież również ustrukturyzowane i hierarchiczne, a konfederacje plemienne tworzyła często ludność zróżnicowana etnicznie. Struktur tych nie traktujemy mimo to jako państwowych. Sformułowanie „heterogeniczna ludność” oznacza zróżnicowanie z punktu widzenia więzi społecznej integrującej mieszkańców w struktury; określa sytuację, kiedy ludność danego obszaru jest złączona w grupy na podstawie tak różnych motywów, jak więzy krwi, religia, wspólny interes. Te różne więzy lokują ludność w trwałe struktury, które częściowo nakładają się na siebie, a częściowo funkcjonują jedna obok drugiej.

W powyższych rozważaniach mamy do czynienia z dynamicznym ujęciem zagadnienia państwa i takich jego parametrów, jak władza państwowa, legitymizacja władzy czy zwierzchność sądownicza. Konkretnie istniejące państwa różnią się między sobą pod względem osiągniętego poziomu wymienionych parametrów. Ich suwerenność terytorialna i sądownicza na danym terytorium może być częściowa. Gabriel Ben-Dor podkreśla, że zdolność państwa do efektywnego działania zależy od historycznych, kulturowych, gospodarczych i politycznych uwarunkowań istniejących na danym obszarze w określonym czasie. Jego witalność, rozumiana jako możliwość efektywnego rządzenia, stanowienia prawa, przystosowania się do pluralizmu, mobilności społecznej i aspiracji politycznych ludności, może ulegać zmianom na przestrzeni czasu¹⁷.

¹⁵ R. Cohen, *Introduction*, [w:] *Origins of the State*, dz. cyt., s. 2.

¹⁶ R. Tapper, *Introduction*, [w:] *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, red. R. Tapper, Croom Helm, London–Canberra, St. Martin's Press, New York 1983, s. 50.

¹⁷ Zob. G. Ben-Dor, *State and Conflict in the Middle East*, Westview, Boulder 1983, s. 1–34.

W niniejszej pracy przedstawione zostały główne wątki dyskusji prowadzonej przez europejską historię i antropologię na temat procesu integracji społecznej na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Wydaje się, że najbardziej znane prace teoretyczne o genezie państwa wykorzystywały przede wszystkim, materiał historyczny dotyczący Ameryki Północnej, wysp Pacyfiku, Afryki¹⁸, a w mniejszym stopniu Bliskiego Wschodu w czasach islamu. Tymczasem region ten posiada bardzo długie tradycje państwowości, a jego historia zawiera ogromne bogactwo form i typów organizmów państwowych. Główne pytanie dotyczy tego, czy mechanizm formowania się państwa na muzułmańskim Bliskim Wschodzie wyrażał proces przeradzania się organizmów prostych w bardziej złożone, czy też – bardziej oddziaływanie wynikające ze współlistnienia jednych struktur obok drugich. Odpowiedzi na te pytania należy szukać zwłaszcza wykorzystując analizę funkcjonowania plemion pod kątem ich możliwości ewoluowania w kierunku bardziej złożonych struktur – wodzostwa i państwa. Innym polem poszukiwania odpowiedzi na powyższe pytanie może być analiza ruchów społecznych nastawionych na podbój i grabież, które dały początek imperiom Umajjadów i Abbasydów, państwom Almorawidów, Almohadów, Seldżuków, Safawidów i Osmanów. Zagadnienia stabilizacji nowej struktury łączą się z kolei ze szczególną organizacją społeczeństw bliskowschodnich, polegającą na zachowaniu przez główne ich segmenty szerokiej autonomii. Jednocześnie widoczna była integracja tych segmentów, co warunkowało powstawanie bardziej złożonej struktury politycznej. Problem jednak polegał na tym, że integracja ta była z reguły nietrwała i przejściowa, co prowadziło do odtwarzania pierwotnej struktury społecznej.

Stawianie w centrum dyskusji relacji między państwem a plemionami ma solidne podstawy¹⁹. Z punktu widzenia losów plemion i ich roli dziejowej Bliski

¹⁸ Na przykład: *The Early State*, red. H.J.M. Claessen, P. Skalnik, Mouton Publishers, The Hague–Paris–New York 1978; *The Early State in African Perspective. Culture, Power and Division of Labor*, red. S.N. Eisenstadt, M. Abitbol, N. Chazan, E.J. Brill, Leiden 1988; L. Poyer, *Egalitarianism in the Face of Hierarchy*, „Journal of Anthropological Research” 1993, t. 49, nr 2, s. 111–133.

¹⁹ Literatura na temat roli bractw religijnych w procesach formowania się państwa na Bliskim Wschodzie jest bardzo bogata. Wybrane pozycje: J.S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Clarendon Press, Oxford 1971; J. Chabbi, *L'émergence et la structure du confrérisme dans la société islamique médiévale*, [w:] *Structure et culture précapitalistes*, dz. cyt., s. 197–211; H.M. Adam, *Islam and Politics in Somalia*, „Journal of Islamic Studies” 1995, t. 6, nr 2, s. 189–221; H. Algar, *Religion and State in Iran 1785–1906*, University of California Press, Berkeley 1969; A.S. Ahmed, *Religion and Politics in Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1983; R. Foltz, *The Central Asian Naqshbandi Connections of the Mughal Emperors*, „Journal of Islamic Studies” 1966, t. 7, nr 2, s. 229–239; R.J. Jenkins, *The Evolution of Religious Brotherhoods in North and Northwest Africa*, [w:] *Studies in West African Islamic History*, t. 1: *The Cultivators of Islam*, red. J.R. Willis, Frank Cass,

Wschód jest bowiem regionem unikatowym²⁰. Trwałość organizmów określanych jako plemienne dla historyka Bliskiego Wschodu jest jednym z najbardziej zastanawiających zagadnień. Podczas gdy w Europie Zachodniej plemiona Germanów, Celtów czy Gotów, tak potężne w basenie Morza Śródziemnego po upadku Rzymu w V w., zanikły w następnych pięciu wiekach jako forma organizacji społeczno-politycznej i utraciły – poza Szkocją, Irlandią i stepami południowej Rosji – znaczenie polityczne, to w Anatolii i Persji między 1000 a 1500 rokiem, w wyniku kolejnych najazdów ludów turecko-mongolskich, powstały potężne imperia kierowane przez elity wywodzące się z plemion, a same plemienne *chiefdomy* nie zanikły i jeszcze do niedawna odgrywały taką rolę, jaką na innych obszarach w odległej przeszłości miały wspomniane wyżej plemiona. Badacz świata zachodniego na pewno będzie się zastanawiał, jak to się stało, że plemiona nie znikły z pejzażu społeczno-politycznego Bliskiego Wschodu. Z drugiej strony, jak píše Patricia Crone, wybitna islamolog, można zapytać, jak to się stało, że Europa pozostała bez plemion i dlaczego Szwajcaria nie ma swoich Haszidów i Bakilów²¹.

Wielu autorów podkreśla dominację państwa nad społeczeństwem jako cechę strukturalną państw Bliskiego Wschodu. Hamza Alawi użył w 1979 r. terminu *over-developed state*, a Nazih N. Ayubi w 1994 r. terminu *over-stating* na określenie zjawiska przejmowania w II połowie XX w. przez instytucje państwowe funkcji w coraz to nowych dziedzinach życia społecznego: edukacji, ochronie zdrowia, opieki społecznej, planowania i rozwoju gospodarczego, nie mówiąc już o polityce i obronności²². To 'przerośnięte państwo' charakteryzowało się wielością instytucji i armią urzędników, których ingerencja w funkcjonowanie społeczeństwa wykraczała poza klasyczny model etatyzmu w demokratycznych systemach politycznych. W warunkach autorytaryzmu, jakim cechowały się bliskowschodnie systemy polityczne, instytucje państwa stawały się narzędnikiem

London–Totowa, N.J. 1979, s. 40–77; R. Loeffler, *Tribal Order and the State: The Political Organization of Boir Ahmad*, „Iranian Studies” 1978, t. 11, s. 145–171; L.G. Potter, *Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran*, „Iranian Studies” 1994, t. 27, nr 1–4, s. 77–102.

²⁰ Na temat historycznych związków między państwem a plemionami przed islamem zob.: R. Grousset, *The Empire of the Steppes*, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J. 1970; W. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C. 1939; O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Capitol Publishing Co., New York 1951; X. de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire d'Islam*, Flammarion, Paris 1968.

²¹ P. Crone, *Tribes and States in the Middle East*, „Journal of the Royal Asiatic Society” 1993, t. 3, cz. 3, s. 353.

²² H. Alavi, *The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh*, [w:] *Politics and the Third World*, red. H. Goulbourne, Macmillan, London 1979; N.N. Ayubi *Over-stating the Arab State. Politics and Society in the Middle East*, I.B. Tauris, London–New York 2009.

ubezwłasnowolnienia społeczeństwa i służyły ingerowaniu w życie prywatne obywateli. Ayubi odnosi zjawisko przerostu funkcji państwa w świecie arabskim do drugiej połowy XX w., kiedy rzeczywiście instytucje państwowe zaczęły regulować na szeroką skalę gospodarkę i stworzyły rozbudowane programy osłony socjalnej nad praktycznie wszystkimi warstwami społeczeństwa. Jednak w Turcji i Iranie zjawisko to wystąpiło już po I wojnie światowej, a dominacja państwa nad społeczeństwem była znana jeszcze wcześniej, bo w Imperium Osmańskim. Ayubi wskazuje na interesujący aspekt „przerośniętego państwa”. Uważa mianowicie, że szeroki zakres funkcji instytucji państwowych oraz wszechobecność biurokracji państwowej nie świadczy wcale o skuteczności i sile takiego państwa, z czym należy się zgodzić. Z tezą Ayubiego korespondują wnioski badania Adhama Saouliego, który wiąże słabość państw bliskowschodnich ze zjawiskiem tzw. późnego uformowania się (*late formation, the late-forming state*), wyrażającym się w tym, że państwa bliskowschodnie powstały w XX w. najpierw jako jednostki terytorialne, a dopiero potem jako wspólnoty narodowe²³.

Na zjawisko silnych i słabych państw wskazywał już Ibn Chaldun, arabski uczony z XIV w., autor wielotomowej *Historii powszechnej*. Państwo rodzi się – według Ibn Chalduna – w związku z koniecznością chronienia danej zbiorowości przed zagrożeniami z zewnątrz, a kluczowym momentem w tym procesie jest wyłanianie się wspólnotowego przywódcy, który zdobywa przewagę nad innymi pretendencjami do przewodzenia. Przywódca wywodzi się z rodziny i rodu, co zapewnia mu poparcie przynajmniej części grupy. Jednak sama siła i pochodzenie nie decydują jeszcze o trwałości państwa. Konieczne jest wykształcenie się wspólnotowej więzi między członkami grupy oraz poczucie odpowiedzialności za wspólny los²⁴.

Słabość wielu państw bliskowschodnich przejawia współcześnie w formie tzw. państw upadłych (*failed states*). Zjawisko to zostało dostrzeżone w latach 90. XX wieku po ukazaniu się w 1988 r. artykułu Joela Migdala *Strong Societies and Weak States*. Kilka lat wcześniej zrodziła się koncepcja państwa „upadającego”, a wyrazili ją Gerlad B. Heldman i Steven R. Ratner w książce *Saving Failed States*. Autorzy ci zauważyli wówczas, że zjawisko to staje się dominujące w niektórych regionach świata. Problem upadania państw zaczęto postrzegać w związku z wydarzeniami w Somalii w 1993 r. Konceptuali-

²³ Zob. A. Saouli, *The Arab State. Dilemmas of late formation*, Routledge, London–New York 2012, s. 50–51.

²⁴ Por. Gh. Salamé, ‘Strong’ and ‘Weak’ States: A Qualified Return to the «Muqaddima», [w:] *The Arab State*, red. G. Luciani, University of California Press, Berkeley 1991, s. 29–33.

zacja ówczesnych wydarzeń w niektórych regionach świata, w szczególności w tzw. Rogu Afryki, ale także w Afryce Zachodniej, zrodziła takie pojęcia, jak: państwo słabe (*weak state*), państwo dysfunkcyjne (*dysfunction state*), państwo wrażliwe (*impressible state*), państwo upadłe (*failed state*), państwo rozbite (*crushed state*), państwo zbójeckie (*ruffianly state*). Zjawisko to wystąpiło z czasem również na Bliskim Wschodzie, gdzie po 2011 r. nastąpiła dezintegracja takich państw, jak Libia, Syria i Jemen, a wcześniej, po 2003 r., podobne procesy miały miejsce w Iraku. Państwa upadłe stały się poważnym zagrożeniem dla ładu międzynarodowego. Próby zrozumienia tego zjawiska na gruncie teorii zrodziły kilka tez odnośnie do mechanizmów funkcjonowania państwa, elementów decydujących o jego sile i stabilności, przyczyn kryzysów oraz współzależności między wymienionymi czynnikami. Na uwagę zasługuje teza Francisa Fukuyamy, który zwrócił uwagę, że dla zapewnienia bezpieczeństwa międzynarodowego należy wzmacniać słabe państwa przez „różne formy budowania narodu”. Teza ta odnosiła się wprawdzie do dziedziny stosunków międzynarodowych, ale wynika z niej jednoznacznie, że główną przyczyną słabości państwa jest słabość więzi łączących mieszkańców tego państwa i integrujących jego ludność w jedną wspólnotę.

Zagadnienie więzi społecznej, która łączy ludzi zamieszkujących dane terytorium i integruje ich we wspólnoty stanowi główne zagadnienie niniejszej pracy. Państwo jest rozumiane jako zespół instytucji, ale także – i może głównie – jako pewna idea, która jest bliska i wspólna mieszkańcom danego terytorium. Jej formowanie się zostało pokazane na przykładzie historycznych doświadczeń Bliskiego Wschodu po narodzinach islamu. Charakter tej więzi określa specyfikę państwa. Zagadnienie państwa jako idei, która rodzi się w ludzkiej świadomości i decyduje o jego trwałości, łączy się z zasadniczymi pytaniami: komu i realizacji jakich celów ma służyć państwo, a co za tym idzie, jaka powinna być jego organizacja polityczna (reżim polityczny, system polityczny, struktura terytorialna). Należy odnotować co najmniej dwie prace traktujące o problematyce idei państwa: Petera J. Steinbergera, *The Idea of the State* i Barry'ego Buzana *People, States and Fear: An Agenda for International Security. Studies in the Post Cold War Era*.

Oczywiście, kluczowe dla problematyki państwowości pozostaje zagadnienie legitymacji lub legitymizacji władzy państwowej. Należy podkreślić, że zarówno w polskim, jak i zachodnim piśmiennictwie istnieją w tym względzie pewne problemy terminologiczne. Roger Scruton wskazuje, że termin „legitymacja” oznacza to samo, co „prawomocność władzy” bądź „prawowite

panowanie”. Pokrewny termin „legitymizacja” można zaś, zdaniem Scrutona, definiować jako „proces, za pomocą którego władza zyskuje akceptację rządzonych, wytwarzając przekonanie, że posiada legitymację”. Termin „legitymizacja” bywa jednak często używany w piśmiennictwie naukowym w tym samym znaczeniu, co termin „legitymacja”. Ogólnie problematyce władzy, w tym i jej legitymacji, poświęcona jest np. syntetyczna monografia autorstwa Jana Baszkiewicza *Władza*. Baszkiewicz wyróżnił też tradycyjne rodzaje legitymacji władzy w państwach muzułmańskich: boską, dynastyczną i „republikańską”, odniesioną do charydżytów, którzy wybierali swojego przywódcę w drodze wolnej elekcji²⁵.

Max Weber, klasyk tej problematyki, wyróżnił trzy typy legitymacji władzy państwowej: legalną, tradycyjną i charyzmatyczną, związaną z uczuciowym oddaniem rządzonych władcy²⁶. David Beetham uznał, że typologia Webera jest jednak zbyt ogólna, biorąc choćby pod uwagę wielość rodzajów władzy, które istniały w świecie w XX wieku²⁷. Seymour Martin Lipset pisze w ogóle o względności pojęcia legitymacji i uważa, że ludzie w państwie uznają istniejący w nim system polityczny jako posiadający legitymację lub nie – w zależności od tego, czy wartości systemu odpowiadają wartościom przez nich wyznawanym. Lipset wyraża opinię, że „jednym z głównych źródeł legitymizacji jest [...] kontynuacja istotnych tradycyjnych instytucji integrujących w okresie przejściowym, gdy pojawiają się nowe instytucje”²⁸. Interesujący pogląd formułuje Christopher K. Ansell, podkreślając, że niedemokratyczna władza może być uznawana przez ludzi za legitymowaną z tego powodu, iż dysponuje siłą²⁹. Z kolei Donald A. Watt zwraca uwagę na to, że władza „posiada legitymację jedynie wówczas, gdy jest w stanie sprostać potrzebom obywateli w sferze pomyślności społecznej i ekonomicznej”³⁰. Wszystkie przytoczone opinie, w mniejszym lub większym stopniu, można odnieść do problema-

²⁵ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 1998, s. 70–71.

²⁶ M. Weber, *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, PWN, Warszawa 1975, s. 539–550.

²⁷ D. Beetham, *Political Legitimacy*, [w:] *The Blackwell Companion to Political Sociology*, red. K. Nash, A. Cott, Blackwell, Oxford–Malden, MA 2001, s. 107.

²⁸ S.M. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, przeł. G. Dziurdzik-Kraśniewska, PWN, Warszawa 1995, s. 81–83.

²⁹ C.K. Ansell, *Legitimacy: Political*, [w:] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, t. 13, red. N.J. Smelser, P.B. Baltes, Elsevier, Amsterdam 2001, s. 8706.

³⁰ D.A. Watt, *Legitimacy*, [w:] *International Encyclopedia of Government and Politics*, t. 1, red. F.N. Magill, Fitzroy Dearborn, London–Chicago 1996, s. 761.

tyki legitymacji/legitymizacji władzy na Bliskim Wschodzie w perspektywie historycznej.

Na koniec należy odnieść się do terminu „Bliski Wschód”. Jego pierwowzorem był angielski termin *Middle East*, którym zaczęli posługiwać się w latach 50. XIX w. pracownicy brytyjskiego Ministerstwa ds. Indii na określenie tych terytoriów, które nie były Dalekim Wschodem (*Far East*). W ich rozumieniu wszystko to, co nie było Wschodem dalekim zostało Wschodem bliskim, a czasami także środkowym. *Middle East* był więc z gruntu terminem nieprecyzyjnym, a później odnoszono go do różnych terytoriów w zależności od potrzeb i okoliczności. Najczęściej tak określano kraje i państwa tzw. Lewantu, to znaczy te, które leżały na Wyżynie Palestyńsko-Syryjskiej oraz w Mezopotamii i tworzyły tzw. Żyzny Półksiężyc. Znajdowały się tu dzisiejsze: Syria, Jordania, Liban, Izrael, Autonomia Palestyńska i Irak. Ponieważ na mapie tworzyły półkrąg i posiadały urodzajne gleby, nazwane zostały Żyznym Półksiężycem. Termin „Bliski Wschód” był więc odnoszony do Lewantu, ale czasami obejmował także Turcję i Egipt. W innych przypadkach pojęcie Bliski Wschód obejmowało kraje i państwa Półwyspu Arabskiego, a w ostatnich dwóch dekadach do obiegu naukowego wprowadzony został termin *Greater Middle East*, odniesiony do Lewantu z Egiptem i Turcją oraz do Półwyspu Arabskiego, ale także do Maghrebu w Afryce Północnej, Azji Środkowej, Kaukazu i Iranu. To ostatnie państwo oraz Afganistan i częściowo Pakistan mieściło się też w pojęciu „Środkowy Wschód” (ang. *Near East*), które tradycyjnie odnoszono do obszarów starożytnych cywilizacji. W proponowanej książce region Bliskiego Wschodu obejmuje trzy podregiony geograficzne: Półwysep Arabski i Wyżynę Irańską, Wschodnie Śródziemnomorze oraz Afrykę Północną, a więc w znacznej części obszar nazwany w końcu XX w. *Greater Middle East*. Na pierwszy podregion składają się dzisiejsze państwa leżące na Półwyspie Arabskim: Arabia Saudyjska, Kuwejt, Bahrajn, Katar, Oman, Zjednoczone Emiraty Arabskie i Jemen oraz Iran i częściowo Afganistan; drugi podregion obejmuje dzisiejszy Egipt, Sudan, Jordanię, Izrael, Autonomię Palestyńską, Liban, Syrię, Irak i Turcję; trzeci – Tunezję, Libię, Algierię, Maroko i Mauretanię. W książce znajdują się odniesienia także do wydarzeń w Azji Środkowej.

Takie rozumienie terminu „Bliski Wschód” wynika z tego, że procesy historyczne omawiane w książce odnoszą się do okresu znacznie wcześniejszego niż połowa XIX w., nie mówiąc już o dwóch ostatnich dekadach, kiedy to narodziło się współczesne rozumienie Bliskiego Wschodu.

Poza tym analizowane procesy państwowotwórcze zachodziły na tych obszarach w czasach, kiedy nie było jeszcze dzisiejszych państwowych granic. W tamtych czasach nie był jeszcze znany sam termin „Bliski Wschód”. Mimo że nie jest on do końca precyzyjny, posługiwanie się nim jest użyteczne.

Prezentowana praca powstała jako rezultat projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki, który realizowałem w latach 2012–2014, jakkolwiek prace bibliograficzne oraz opracowania częściowych zagadnień prowadzone były i powstawały we wcześniejszych latach.

Wyrażam gorące podziękowania Krakowskiemu Towarzystwu Edukacyjnemu i Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego za nieocenioną pomoc przy wydaniu książki oraz recenzentom – prof. dr hab. Hassanowi Jamsheerowi i dr hab. Krzysztofowi Trzecińskiemu za ważne uwagi merytoryczne.